

**РОЛЬ ДИНАСТІЇ ХАРИТОНЕНКІВ В ЦУКРОВІЙ ГАЛУЗІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.**

У даній праці розглядається цукрова промисловість Російської імперії та роль династії Харитоненків в даній галузі. Звертається увага на місце України загалом Харківської губернії зокрема в цукрово-підприємницькій діяльності. Аналізується роль цукрових заводів Івана та Павла Харитоненків у промислово-аграрному секторі Російської імперії. Зроблено висновки про розвиток цукрової промисловості та роль родини Харитоненків як найбільших цукрових підприємців в другій пол. ХІХ – поч. ХХ ст.

Ключові слова: промисловість, галузь, підприємство, цукор, синдикат, акціонерне товариство, промисловий переворот, індустріалізація, династія.

У ХІХ – поч. ХХ ст. Україна займала одне з перших місць у світі за обсягами виробництва цукру. Ця промисловість завжди була високорентабельною і прибутковою галуззю вітчизняного народного господарства, що дозволяло Україні займати активну позицію на міжнародній арені. Продаж цукру за кордон забезпечував стабільні валютні надходження. З початку ХХ ст. цукрова промисловість набуває важливої ваги в аграрному господарстві, цукрові заводи давали необхідну кількість робочих місць не тільки в місті, а і на селі.

Але, на жаль, на сьогоднішньому етапі цукрова галузь промисловості України перебуває в занедбаному стані, уряд не зацікавлений в розвитку даного напрямку, не надає підтримки фермерським господарствам, які не використовують метод сівозмін, а вирощують лише ті культури, які користуються попитом на сучасному ринку, знижують родючість наших ґрунтів, і тому сільське господарство нашої держави знаходиться в занедбаному стані. Необхідно терміново розробляти комплекс засобів щодо збереження вітчизняної цукрової промисловості. Але для цього ми повинні повернутись в нашу недалеку історію, розглянути і зробити висновки того періоду, коли вищезгадана галузь набрала великих масштабів виробництва і вивела державу на високі шаблі економічного розвитку; проаналізувати діяльність тих активних представників даного напрямку, які все життя витратили задля того, аби їхні нащадки твердо стояли на ногах і з гордістю продовжували збільшувати економічний потенціал своєї Батьківщини.

Тому після вищесказаного ми з впевненістю можемо твердити, що дана тема дослідження має актуальний характер і потребує детального вивчення.

Чимало істориків займалося і займаються вивченням цукрової промисловості не тільки в аграрному секторі, а й вбачають розвиток даної галузі в економічному потенціалі. У дореволюційній історіографії проблема виробництва цукру стояла досить гостро, адже в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. йде активний процес розвитку цукроваріння, будівництва заводів різних масштабів і методів виробництва. У цей період слід пригадати дореволюційну регіональну періодику, таку як «Южный край» [11, 12, 13], «Харьковские губернские ведомости» [8, 9] та інші, які звертали увагу на активних діячів у даній сфері виробництва. Слід виділити таких активних дослідників, як Опацький А. Н. [6], Гуржій І.О. [2, 3], які більше уваги звертали на розвиток цукрової промисловості в системі загальноросійського ринку, виділили роль Харківської губернії у вищезгаданій галузі.

Серед сучасних українських науковців, які розглядали формування цукрової промисловості, можна назвати Шудрика І. О. [10], який детально проаналізував розвиток даної галузі. Калініченко В. В. [4] розглядає політику Російського уряду в галузі виробництва та збуту цукру в кінці ХІХ – початку ХХ ст. Дана робота дає нам змогу проаналізувати політичні рішення правлячих кіл та діяльність окремих представників в галузі цукроваріння. Манько М.О. [5] детально в персональному аспекті розкриває проблему розвитку даної промисловості на прикладі окремих представників цукрової діяльності.

Отже, підсумовуючи огляд історіографії, робимо висновок проте, що як і у дореволюційних виданнях, так і у працях сучасників порушувались та висвітлювались теоретичні й практичні питання загального характеру розвитку цукроваріння і місце родини Харитоненків у цій сфері. І все ж таки залучення значної кількості статей, джерел та періодичних видань дало нам можливість поглибити вивчення даної проблематики й виконати поставлену мету, яка полягає у детальному аналізі та вивченні цукрової промисловості

Російської імперії і роль родини Харитоненків у даній галузі промисловості другої половини XIX – початку XX ст.

Мета нашого дослідження полягає у повномасштабному аналізі, творчому осмисленні та вивченні цукрової галузі Російської імперії і ролі родини Харитоненків у даній галузі промисловості другої половини XIX – початку XX ст.

XIX ст. в Російській імперії відзначалось активним розвитком різних сфер економічного життя, де активного розмаху набула важка промисловість, а поряд з нею розвивалися різні галузі харчової промисловості, пов'язані з переробкою сільськогосподарської сировини. Головними з них були цукрова, борошномельна, горілчано-спиртова, тютюнова. Їх продукція знаходила збут у багатьох районах Росії, а також за кордоном [2, с. 33].

Цукрова промисловість в Україні завжди була високорентабельною і прибутковою галуззю вітчизняного народного господарства і почала розвиватися ще з 20-х років XIX ст. Продаж цукру за кордон забезпечував стабільні валютні надходження. Тому цукор називали «білим» золотом держави. З 70-х років XIX ст. розпочався вивіз вітчизняного цукру за кордон. За сприятливих умов цукрова промисловість забезпечувала промисловцям високі стабільні прибутки [4, с. 44].

Україна була основним районом цукрового виробництва Російської імперії. На неї припадало понад 70 % загальної площі посівів цукрових буряків, що призвело до швидкого зростання посівних полів і переробки даної культури, що свідчило про підвищення їх врожайності і продуктивності праці у великих капіталістичних маєтках [3, с. 43].

Поступово збільшується прибутковість цукробурякової промисловості. У південноросійських і українських губерніях посилено будуються цукробурякові заводи: 1825 році було 7 заводів, у 1830 році – 20, у 1836 році – 57, 1840 році – 143, 1844 році – 206, у 1850 році – 321 [7, с. 55].

На Лівобережній Україні Харківська губернія посідала одне з провідних місць із виробництва цукру. Найбільшою кількістю заводів на Слобожанщині виділяється Сумський повіт, де активно почала виділятися родина Харитоненків. Названий регіон відрізнявся, насамперед, наявністю дешевих робочих рук і родючим чорноземом, але південно-східна частина Харківської губернії (Сумський, Лебединський, Охтирський і Вовчанський повіти), яка була достатньо забезпечена паливом, стала центром цукрової промисловості на Лівобережжі. [7, с. 19].

У 1850 роках цукробурякова промисловість почала набувати капіталістичного характеру, виділяються групи великих підприємців – Бродських, Гінзбург, Яхненко, Симиренко, Терещенко, Харитоненко й інші.

Протягом 60 – 80-х рр. у цукровій галузі завершився промисловий переворот. Для цукрової промисловості була характерною рання поява акціонерних товариств, що засвідчує її швидкий темп розвитку. Число акціонерних товариств у цукровій промисловості швидко зростало. Лише протягом 1890 – 1894 рр. царський уряд затвердив 28 акціонерних товариств з капіталом 14,3 млн. крб. [2, с. 33]. У Російській імперії засновником одного з таких акціонерних товариств був власник декількох цукрових заводів Павло Іванович Харитоненко, якому і належала найбільша кількість акцій – 400 із 3240 або 12,35 % [1, с. 39].

У 1882 – 1883 році заводські і плантаторські посіви буряків у Російській імперії перевищили 200 тис. десятин, в тому числі на Україні було засіяно понад 170 тис. десятин (85%). Наприкінці XIX – поч. XX ст. в Російській імперії засівалось цукровими буряками 471 тис. десятин, в тому числі на Україні 350 тис. десятин [3, с. 43].

У 1887 році створюється синдикат цукрозаводчиків України – одна з перших монополій Російської імперії. Бюро синдикату містилося в Києві, а керівну роль у ньому відігравали вищезгадані найбільші цукрозаводчики України – Бобринські, Браницькі, Бродські, Потоцькі, Терещенки, Харитоненко та ін. Як ми бачимо, династія Харитоненків входила в шістку найбільших цукрових підприємців України в період бурхливого розвитку цукроваріння [4, с. 46].

Синдикат швидко зростає. У 1894 р. він об'єднав 93,5 % усіх цукрових заводів країни, зокрема абсолютну більшість заводів України. На час свого заснування синдикат об'єднав 171 завод із 219 (78 %), а в 1892 – 1893 рр. – 203 з 224 (91 %). Синдикат мав завдання забезпечити високі прибутки, тримати високі ціни на внутрішньому ринку. Для цього він скорочував виробництво, організовував вивіз за надзвичайно низькими цінами «лишків» за кордон, створював штучний голод на цукор у країні. Усі ці заходи всіляко підтримував царський уряд,

що згодом призвело до перетворення синдикату в державно-монополістичне об'єднання [2, с. 33].

Після розпаду синдикату функції регулювання ринку цукру змушена була взяти на себе держава. 20 листопада 1895 року видано закон «Про деякі заходи щодо цукрової промисловості і розпорядження, стосовно неї». Ці нововведення дуже позитивно вплинули на розвиток цукрової промисловості. Цукрове виробництво і збут набули необхідної стабільності. Розвиток промисловості відбувся прискореними темпами. Площі, відведені під вирощування цукрового буряка, значно збільшувалися, будувалися нові заводи і реконструювалися старі, значно поліпшилася технологія цукровиробництва, що супроводжувалося зниженням собівартості виробництва і поступовим зниженням ціни на споживчому ринку. Від стабільного зростання цукрової промисловості зростали й прибутки держави. Так прибуток скарбниці від акцизу на цукор зріс з 63 млн. крб. у 1900 р. до 139,5 млн. крб. у 1914 р. й склав 21 % усієї суми надходжень від непрямих податків у Російській імперії [4, с. 49].

В таких умовах розвитку в XIX – поч. XX ст. формувалась цукрово-підприємницька діяльність Харитоненків. Перебуваючи 1849 році на чолі самоврядування селян Нижньої Сироватки, Герасим Ємельянович Харитоненко в цей час знаходився в третій купецькій гільдії, що означало, що людина має від 1 тис. до 5 тис. рублів. Безперечно, це надавало низку важливих повноважень, зокрема, звільнення від сплати податків та кріпосницьких повинностей [1, с. 12].

Незважаючи на те, що у Герасима Ємельяновича було багато дітей, які могли продовжити справу батька, достойним наступником династії Харитоненків став Іван Герасимович Харитоненко (1822 – 1891 рр.). Наприкінці 40-х років у Сумах він займався торгівлею, скуповувавши цукор для відомих купців (Суханова і Єлисеєва). Завдяки підтримці свого батька Іван Герасимович мав можливість розпочати свій тернистий шлях купця і промисловця.

Будучи купцем другої гільдії і маючи капітал від 5 – до 10 тис. рублів, Іван Герасимович Харитоненко мав право торгувати по всій державі. І на зміну оптовій торгівлі він переходить до виробництва цукру. Переконавшись у прибутковості нового підприємства, Іван Герасимович бере в оренду два цукрових заводи і, оселившись в Сумах, розпочинає активно займатись цукровою промисловістю.

Як ніхто інший, Іван Герасимович Харитоненко мав можливість і на власному досвіді пересвідчитись в своїх силах, вийшовши з економічної кризи 40-50-х років XIX ст. і налагодити виробництво цукру державних масштабів. До початку 70-х років Іван Герасимович Харитоненко володіє Уляновським і Кишницьким цукровими заводами, а в 1869 році будує найбільший на Лівобережній Україні Павловський рафінадний завод у селі Луці Сумського повіту, тобто він відділив цукор-пісок від цукру-рафінаду, що являється великою заслугою в Російській імперії того часу. Згідно з статистичними даними, на початок XX ст. Суми стають одним з найбільших центрів цукру-рафінаду в Російській імперії [1, с. 18].

Як було зазначено, на поч. 70 – 80-х рр. XIX ст. різко зросло виробництво цукру, що стало причиною різкого збільшення кількості заводів, а також підвищення їхньої потужності при визначеній концентрації виробництва даної галузі. Упродовж другої половини XIX ст. І.Г. Харитоненко будує Вирівський, Красноярузький і Пархомівський цукрові заводи й активно скуповує землі, у результаті чого він стає власником майже 60-ти тис. десятин землі, 17-ти цукробурякових заводів, засновує торговельну фірму «Торговий дім І. Г. Харитоненка з сином» [7, с. 33].

Ставши зрілим підприємцем, Іван Герасимович не забуває про свого єдиного сина Павла, якого з дитинства приручав до підприємницької діяльності.

Після смерті батька Павло Іванович Харитоненко бере на себе управління «Торговий дім І.Г. Харитоненка з сином» і продовжує виробництво цукру. Одним з найголовніших кроків Павла стало будівництво й відкриття в Москві торгового представництва та ряд складів для цукру. Павловський рафінадний завод набирав ще більших масштабів, виробляючи в рік продукції на суму до 8 млн. рублів. Значення цього заводу полягало ще й в тому, що на ньому працювало близько 800 робітників [1, с. 36].

Павло Іванович Харитоненко отримав у спадок від батька ще 5 цукрових заводів та десятки тисяч десятин землі, що стало невід'ємною умовою найбільш вигідного задоволення потреб для цукрових заводів. Для забезпечення оптимальних умов вирощування цукрового буряку потрібна була сівозміна, що включала в себе овес, пшеницю, кукурудзу, ячмінь, картоплю тощо. Побічну продукцію для виробництва цукру використовували для годування

.....
великої рогатої худоби, яка потрібна була як засіб транспорту, та мали свій перегній як добриво для полів [1, с. 37].

На початку ХХ ст. розширюються зовнішні торговельні шляхи Павла Івановича Харитоненка. Контори з продажу цукру містилися в Азербайджані, Фінляндії, Китаї тощо. На початку 1907-го року революційні події в імперії призвели до того, що фірма П.І. Харитоненка знаходилась у кризовому стані. Але модернізація виробництва, активні зовнішні зв'язки, фінансування державним банком вивели цукрову галузь династії на високий рівень розвитку.

Використовуючи вищезгадану технологію виробництва цукру, велика енергія, організаторські і комерційні здібності Павла Івановича Харитоненка на поч. ХХ ст. поставили його фірму в число основних в державі. Його підприємства отримували найвищі нагороди на сільськогосподарських виставках в Російській імперії та інших державах.

Отже, логічною складовою індустріального розвитку Російської імперії в другій половині ХІХ – поч. ХХ ст. стала поява великих цукрозаводчиків, підприємців, землевласників. Безперечно, цукрова промисловість як одна з передових галузей харчової індустрії була також втягнута в ряди промислових капіталістичних перетворень. І незважаючи на те, що аграрний сектор залишався тим фактором, який сковував руки для розвитку сільського господарства, династія Харитоненків і їхня підприємницька діяльність стала прикладом взаємозв'язку цукрової промисловості й сільського господарства. Завдячуючи вищезгаданій родині, до кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Харківська губернія за кількістю пісочних і рафінадних цукрових заводів займала одне з провідних місць в Російській імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко. – Сумы: РИО «АС – Медиа», 2003. – 72 с.
2. Гуржий І. О. Развитие промышленности Украины в системе всероссийского рынка (60 – 90-ті рр. ХІХ ст.) // Український історичний журнал. – 1966. – № 10. – с. 26 – 38.
3. Гуржий І. О. Україна в сільськогосподарському виробництві пореформеної Росії (60 – 90-ті рр. ХІХ ст.) // Український історичний журнал. – 1964 – № 6. – с. 39 – 50.
4. Калініченко В. В. Політика уряду Російської імперії в галузі виробництва та збуту цукру (наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.) // Вісник Харківської державної академії культури. – Х.: ХДАК, 2009. – 300 с.
5. Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга друга (1655 – 2008). – Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2008. – 436 с.
6. Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих. – Харьков: Адольф Дарре. – 1912. – 141 с.
7. Сумський обласний державний архів. – Ф. 218. – Оп. 1. – Спр. 18.
8. Харьковские губернские ведомости. – 1894. – 15 мая.
9. Харьковские губернские ведомости. – 1913. – 11 июля.
10. Шудрик І. О., Даниленко Л. А. Династія Харитоненків. Історико-документальне видання. – Суми: Слобожанщина, 2003. – 192 с.
11. Южный край. – 1888. – 30 августа.
12. Южный край. – 1890. – 18 декабря.
13. Южный край. – 1890. – 5 июля.

Юрченко Д. Ю. РОЛЬ ДИНАСТИИ ХАРИТОНЕНКОВ В САХАРНОЙ ОТРАСЛИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВТОРОЙ ПОЛ. ХІХ – НАЧ. ХХ В.

В работе рассматривается сахарная промышленность Российской империи и роль династии Харитоненков в этой отрасли. Обращается внимание на место Украины и, в частности, Харьковской губернии в сахаро-предпринимательской деятельности. Анализируется роль сахарных заводов Ивана и Павла Харитоненков в промышленно-аграрном секторе Российской империи. Сделаны выводы о развитии сахарной промышленности и значение семьи Харитоненков, как крупных сахарных предпринимателей во второй пол. ХІХ – нач. ХХ в.

Ключевые слова: промышленность, отрасль, предпринимательство, сахар, синдикат, акционерное сообщество, промышленный переворот, индустриализация, династия.

Yurchenko D. Yu. ROL' DYNASTIES OF KHARITONENKOV IN SACCHARINE INDUSTRY OF THE RUSSIAN EMPIRE THE SECOND FLOOR XIX – XX

Saccharine industry of the Russian empire is in-process examined that role of dynasty of Kharitononkov in this industry. Attention into place of Ukraine applies and, directly, to the Kharkov province in sakharo-enterprise activity. The role of sugar-houses of Ivan and Paul Kharitononkov is analysed in the industrial-agrarian sector of the Russian empire. Conclusions about development of saccharine industry and value of monogynopaedium of Kharitononkov, as large saccharine businessmen, are done in the second floor XIX – XX.

Key words: industry, industry, enterprise, sugar, syndicate, joint-stock association, industrial revolution, industrialization, dynasty.

УДК 94(477):329.78»19»

Н.О. Гончарова

ГУРТКІВСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.

У статті досліджується процес активізації учнівської молоді у підросійській Україні у 90-х рр. ХІХ ст., котрий виявився у виникненні самоосвітніх гуртків у середніх навчальних закладах. Акцент робиться на доведенні взаємодії учнівського та студентського рухів.

Ключові слова: учнівська молодь, гімназисти, семінаристи, самоосвітні гуртки, студентський рух, агітація, нелегальна література.

У мережі середніх навчальних закладів Російської імперії кінця ХІХ ст. культивувався принцип офіційного загальноросійського патріотизму, основним гаслом якого було «самодержавство, православ'я і російська народність». Царизм вживав заходи адміністративно-поліцейського тиску на школи, який здійснювався за допомогою різноманітних постанов, циркулярів, розпоряджень тощо. Утиски з боку адміністрації середніх навчальних закладів та владних структур спричинили у 90-х рр. ХІХ ст. помітну активізацію учнівської молоді. Вона виявлялась насамперед у виникненні різноманітних організацій.

Особливості розвитку учнівського руху в Україні на межі ХІХ-ХХ ст. стали предметом вивчення Г.Непорожньої, В.Борисенка [1, 2], Л.Філоретової [3] та ін. Метою статті є дослідження особливостей консолідаційного руху в учнівському середовищі наприкінці ХІХ ст., доведення важливості взаємодії учнівської та студентської молоді.

Навчальна адміністрація для вияву і своєчасного реагування на антиурядові настрої учнів використовувала весь арсенал методів політичного розшуку. Учні відчували постійний нагляд під час навчання і після нього, їм заборонялося відвідувати театри і концерти, нерідкими були надмірні покарання, випитування про благонадійність своїх товаришів тощо. У лютому 1887 р. начальник Київського поштово-телеграфного округу наказав начальникам поштових установ Києва, Житомира, Білої Церкви, Рівного, Острога, Черкас, Умані, щоб вся кореспонденція, адресована на ім'я учнів гімназій, реальних училищ і прогімназій, доставлялась безпосередньо директорам або інспекторам цих навчальних закладів [4, с. 16]. Попечителі навчальних округів поширювали циркуляри про виключення без права поновлення політично неблагонадійних учнів [5, арк. 23]. Громадським життям учнів цікавились і жандарми. Вони мали своїх агентів навіть серед гімназистів та учнів реальних училищ. Така ситуація зберігалась до 1 травня 1913 р., коли тодішній керівник Окремого корпусу жандармів генерал В.Джунковський заборонив «мати співробітників із середніх навчальних закладів» [4, с. 17].

У досліджуваній період у переважній більшості середніх навчальних закладів створюються нелегальні самоосвітні гуртки. Члени гуртків на зборах вивчали політичну економію та соціологію, читали реферати й нелегальну літературу. Основною метою самоосвітніх учнівських гуртків було об'єднання учнівського та студентського рухів на ґрунті соціал-демократичних ідей. Делегати від учнівських гуртків часто брали участь у студентських сходках, на яких поширювали гектографічні відозви із закликами до спільної боротьби.

На початку 90-х рр. сформували гурток учні старших класів Київського реального училища. Програма законспірованої учнівської організації базувалася «на матеріалістичному розумінні історії, вивченні особливостей розвитку капіталізму та боротьби класів» [6, с. 287-288]. Члени гуртка опрацьовували праці Моргана, Зібера, Летурно, Ліпперта, Бокля, Енгельса,